

Adam Mazurkiewicz

ORCID: 0000-0003-3804-6445

Uniwersytet Łódzki

Konstelacje realizmu

Recenzja: Dariusz Piechota, *Eksperymenty postrealistów. Szkice o najnowszej literaturze polskiej*, Wydawnictwo Episteme, Białystok 2022, ss. 322

Słowa kluczowe: realizm, XIX wiek, literatura polska po 2000 roku

Keywords: realism, XIX century, Polish literature after 2000

Constellations of Realism

Review: Dariusz Piechota, *Eksperymenty postrealistów. Szkice o najnowszej literaturze polskiej*, Wydawnictwo Episteme, Białystok 2022, pp. 322

Summary

The article presents the main theses formulated in the monograph *Eksperymenty postrealistów. Szkice o najnowszej literaturze polskiej* [Postrealists' Experiments: Sketches on the Latest Polish Literature], by Dariusz Piechota. According to the title, the key concept for the researcher is the category of realism, which he treats as a (sometimes negative) reference point for the interpretation of the phenomena discussed. To this end, Piechota searches for — variously motivated — resonances of 19th-century prose in literature created at the turn of the 20th and 21st centuries. The justification legitimizing the search for these resonances and 'affinities by choice' for Piechota is the formulation of — interpretatively convincing — pairs of cultural phenomena specific, respectively, to nineteenth-century and recent works (philistine/*koltun*–careerist; *bursz*–celebrity; dandy–hipster; philistinism–devotion; dandisism–banana youth). The author, describing the transformations of contemporary Polish prose, defines its relations in relation to the perceived realistic tendencies. However, the researcher notices a rather significant difference in the instrumentalization of the convention of realism, which is why he describes his contemporary projects as post-realism. At the same time, Piechota draws attention to the ambiguity of this concept, perceiving it not only as a signal of succession in time, but rather the co-presence of realistic tendencies and those that exceed the limitations of realism.

„Czym jest realizm w literaturze? Uniwersalną kategorią artystyczną, stylem, prądem literackim o zdefiniowanej poetyce czy metodą twórczą? Jaki ma sens: wartościujący czy tylko historyczny? W jakim stopniu zakłada określoną postawę poznawczą i ontologię?” — pytała przed laty Alina Brodzka¹. Do wskazanych tu przez badaczkę kwestii można dodać kolejną, wynikającą z ewolucji zarówno samej literatury, jak i nauki o niej: czym realizm jest dziś, w epoce co rusz ogłaszanych zwrotów i „post-ów”?

Jedną z odpowiedzi na owe — przywołane tu *pars pro toto* — pytania stają się rozważania Dariusza Piechoty, pomieszczone w *Eksperymentach postrealistów. Szkicach o najnowszej literaturze polskiej*. Na monografię składają się w przeważającej mierze rozprawy już wcześniej przez autora ogłoszone na łamach różnych czasopism i w tomach zbiorowych w latach 2016–2022. Można by spytać, jaki jest sens takiej publikacji, skoro współcześnie powszechnie przyjętą praktyką stał się otwarty dostęp (*open access*), dający możliwość dotarcia do tych tekstów. Dopiero jednakże czytana jako całość propozycja Piechoty nabiera nowych sensów, uświadamiając potencjał interpretacyjny tkwiący w nadrzędnej dla badacza kategorii postrealizmu². Jest ona definiowana przez autora jako zjawisko wykraczające poza dychotomiczny podział realizm–fantastyka. Staje się przy tym kluczem interpretacyjnym nie tylko dla omawianych egzemplifikacji literackich, ale i postrzegania świata jako zbyt bogatego, aby dał się zamknąć w opozycyjnym, dwubiegunowym układzie realizmu i tego, co poza niego wykracza. Piechota, świadomy ciągłości kultury, proponuje traktowanie postrealizmu niejako wbrew własnym eksplikacjom przedrostka „post”, łączonym — za Włodzimierzem Boleckim — z następstwem czasowym³. Prefiks ten jest bowiem dla badacza wyrazem nie tyle zerwania, ile mediacji pomiędzy dwiema formułami, z których wcześniejsza staje się nieadekwatna w swojej postaci wobec wyzwań współczesności, późniejsza zaś nie potrafi „wyzwolić się” spod wpływu tamtej. Autor deklaruje: „W moim

¹ A. Brodzka, *O pojęciu realizmu w powieści XIX i XX wieku*, „Pamiętnik Literacki” 1964, z. 2, s. 357.

² Propozycja Piechoty jest o tyle godna zauważenia, że umożliwia rezygnację z polaryzującego spojrzenia na realizm jako przeciwieństwo fantastyki. Wprowadzając zniuansowane rozumienie tego pojęcia, badacz pozwala na stworzenie wielobiegunowych już nie tyle opozycji, ile komplementarnych wobec siebie pojęć, dla których nadrzędna pozostaje kategoria postrealizmu. Rozważania Piechoty zwracają przy tym uwagę interesująco wykorzystanymi założeniami strategii lekturowej określonej przez Sieberta Prawera mianem *placing*. Jest ona raczej obca rodzimej humanistyce, mimo że na Zachodzie funkcjonuje od lat siedemdziesiątych XX wieku. W Polsce na metodę zaproponowaną przez Prawera zwracał uwagę Tomasz Bilczewski, omawiając ją dość szczegółowo (zob. T. Bilczewski, *Nowa komparatystyka: lektura i komunikacja*, [w:] *Polonistyka bez granic*, red. R. Nycz, W. Miodunka, T. Kunz, t. 1. *Wiedza o literaturze i kulturze*, Kraków 2010, s. 484–487). Piechota przywołuje za nim założenia czytania naświetlającego nawzajem kilka różnych gatunkowo, zestawionych z sobą, utworów, co pozwala „wydobyć” z nich sensy dzięki odnajdywaniu tego, co dla danych opowieści wspólne.

³ Zob. D. Piechota, *Eksperymenty postrealistów. Szkice o najnowszej literaturze polskiej*, Białystok 2022, s. 10. Dalsze lokalizacje podają bezpośrednio w tekście.

odczuciu termin postrealizm nie zrywa całkowicie z dziewiętnastowieczną poetyką. Raczej sytuowałbym go »pomędzy« i wpisałbym w metaforyczną formułę »między tradycją a nowoczesnością« (s. 10).

Zastanawiający — ale też znaczący — w monografii Piechoty jest przy tym dobór egzemplifikacji omawianych zagadnień. Są to — zgodnie z deklaracją autora (s. 17) — utwory beletrystyczne powstałe w pierwszych dekadach XXI wieku⁴. Łączy je przede wszystkim różnie motywowana przynależność do kręgu kultury popularnej, jakkolwiek znacząca część z nich sytuuje się poza obiegiem popkulturowym. Co istotne, podczas lektury kolejnych rozpraw składających się na monografię można zauważyć przewagę tego sposobu myślenia o kulturze popularnej i wzorcach gatunkowych, które Anna Gemra określiła niegdyś mianem literatury gatunków⁵. Bezsprzecznie Piechota ma rację, akcentując przejmowanie przez obieg popularny funkcji zarezerwowanych dotychczas — na mocy tradycji — dla twórczości „wysokiej”. Również uwagi na temat intermedialnego charakteru przekazów sztuki popularnej nie budzą obecnie sprzeciwu, zwłaszcza w obliczu rozwoju uniwersów kulturowych, zakorzenionych — co podkreśla Konrad Dominas — w różnorodnych mediach⁶. Tym bardziej zaskakuje, że autor *Eksperymentów postrealistów* — mimo deklarowanej świadomości intermedialnego charakteru kultury popularnej (s. 13–14) — nie korzysta z okazji, aby pogłębić proponowane odczytania przywoływanych utworów dzięki sięgnięciu po owe medialne konteksty. Pojawiają się one na tyle sporadycznie, że nie mogą się stać — wbrew zamierzeniu badacza — świadectwem wielowymiarowości kultury (s. 14).

Biorąc pod uwagę, że całość rozważań zostaje podporządkowana uobecnieniu — także w postaci negatywnego punktu zaczepienia — kategorii realizmu w rodzimej literaturze najnowszej, nie dziwi, że badacz poszukuje dla tego pojęcia punktu odniesienia w kategorii dziewiętnastowieczności. Jest ona dla Piechoty — zgodnie z utrwaleniem w refleksji humanistycznej — tożsama z paradygmatem kulturowym i obyczajowym, zrekonstruowanym na przełomie XX i XXI wieku

⁴ Czas publikacji utworów nie jest jedyną łączącą je cechą. Ich autorzy należą do wspólnoty urodzonych w ostatniej ćwierci XX wieku (najstarsza, Martyna Bunda, w 1975 roku; najmłodszy — Dominika Słowik i Maciej Marcisz — w 1988), a niezależnie od różnic światopoglądowych, wynikających z osobistych doświadczeń egzystencjalnych, twórców łączy wzrastanie w atmosferze przełomu 1989 roku. Przywołani przez badacza pisarze — w mniejszym bądź większym stopniu — byli świadkami transformacji ustrojowej. Jeśli zaś — jak w wypadku najmłodszych z nich — nie mogli choćby połowicznie zdawać sobie sprawy z rangi obserwowanych przemian (nawet ze wspomianej przez Piechotę perspektywy podwórka; s. 10), nie ominęły ich zawirowania lat dziewięćdziesiątych. To wówczas zaś rodziła się tęsknota za PRL-em wraz z jego względną stabilizacją społeczno-ekonomiczną.

⁵ Zob. A. Gemra, *Literatura popularna — literatura gatunków?*, [w:] *Retoryka i badania literackie: rekonesans*, red. J.Z. Lichański, Warszawa 1998, s. 55–74.

⁶ Zob. K. Dominas, *Tekst i jego dodatki, dodatki i tekst — od supersystemu rozrywkowego do uniwersum kulturowego*, „Forum Poetyki” 2016, nr 6, s. 24–33, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/fp/article/view/26747/24445> (dostęp: 21.03.2023).

na potrzeby refleksji humanistycznej nad XIX stuleciem⁷. Konsekwencją takiego wyboru jest podporządkowanie kolejnych rozważań, pomieszczonych w pierwszej części — zatytułowanej znacząco: *Reaktywacje dziewiętnastowieczności* — poszukiwaniom oddźwięków figur, sposobów myślenia i wartościowania tego, co pozostało we współczesnej literaturze po wieku XIX. Aby uzasadnić szukanie owych „powinowactw z wyboru”, Piechota tworzy — całkiem przekonująco interpretacyjnie — pary zjawisk właściwych odpowiednio dla twórczości dziewiętnastowiecznej i najnowszej: filister/kołtun–karierowicz; bursz–celebryta; dandys–hipster; filisterstwo–dewocja; dandyzm–bananowa młodzież... Podobnych zestawień można odnaleźć w rozważaniach Piechoty więcej, jednak istotniejsza od enumeracji zdaje się uwaga na temat rozmycia niegdysiejszych opozycji. Postawy skrajne światopoglądowo są ukazywane w toku przemian, których dynamika sprawia, że — właściwe dla literatury dziewiętnastowiecznej — przeciwstawienie filistra i artysty zostaje w literaturze początków XXI wieku unieważnione: „W ponowoczesnym świecie granice między artystą a filistrem ulegają rozmyciu. Większość artystów marzy o splendorze i bogactwie” (s. 38). Zakładane przez autora *Eksperymentów postrealistów* uobecnienie dziewiętnastowiecznej poetyki w literaturze najnowszej nie musi oczywiście — co Piechota sam przekonująco dokumentuje wieloma przykładami — zakładać jedynie modyfikacji wzorca. Niekiedy bywa on bowiem negatywnym punktem odniesienia, jak w wypadku opowieści środowiskowych. Jakkolwiek bowiem autorów dziewiętnastowiecznych, podobnie jak ich współczesnych odpowiedników, interesuje — pisze Piechota — egzotyka marginesu społecznego, zmianie ulegają nie tylko granice tego, co tabuizowane, ale i sama technika opisu (s. 67)⁸.

⁷ Zob. T. Sobieraj, *Kulturowy model dziewiętnastowieczności*, „Wiek XIX” 2008, nr 1, s. 19–37; A. Janicka, *Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności: pozytywizm i „obrzeża”*, Białystok 2015, s. 19–70. Wskazana tu badaczka zwraca uwagę, że „dziewiętnastowieczność” to konstrukt intelektualny, zarysowany *ex post* jako próba stworzenia idealnego wzorca epoki (zob. A. Janicka, *op. cit.*, s. 21). Tym samym w pojęciu „dziewiętnastowieczności” mieszczą się nie tylko rekonstrukcje rzeczywistości historycznej odtworzonej na podstawie badań szczegółowych, ale i współczesne fantazmaty opisywanej epoki, ugruntowanie w rzeczywistości empirycznej i hipotetyczny charakter konstatacji badawczych. Świadomość migotliwości statusu dziewiętnastowieczności w wyobraźni zbiorowej jest istotna zwłaszcza w literaturze i kulturze popularnej, coraz częściej przejmującej rolę komentowania w przeszłość. Stulecie to pozostaje najważniejszym punktem odniesienia dla terażniejszości — powtórzmy za Anną Janicką: „Wiek XIX jest stuleciem, które ciągle nas porusza, a jego materia pozostaje osnową (nie tylko progiem) naszej współczesności” — A. Janicka, *Uwagi wstępne*, [w:] A. Janicka, *Tradycja i zmiana...*, s. 17.

⁸ Tu drobna uwaga polemiczna: czy istotnie — co suponuje badacz — można ograniczać patologię obrazowaną na kartach powieści dziewiętnasto- i dwudziestopiętnastowiecznych jedynie do alkoholizmu jako dominującego przejawu nieprawidłowości życia społecznego? Wydaje się, że kwestia dotyczy raczej szeroko pojętej anomii społecznej, spowodowanej nazbyt dynamicznymi przemianami cywilizacyjnymi (przede wszystkim industrializacją i urbanizacją), za którymi jednostka nie nadążała. Wytwarzający się wówczas dyskomfort poznawczy prowadzi do załamania porządku aksjonormatywnego, a w konsekwencji — narastania poczucia zagubienia i wyobcowania (zob. B. Galas, *Społeczne zagrożenia podmiotowości w warunkach zmian*, „Uniwersyteckie

Dopełnieniem rozważań nad obecnością XIX wieku w literaturze początków XXI stulecia są kolejne szkice, pomieszczone w części zatytułowanej *Światy współczesnych mieszczan*, w której autor rozprawia się z przywoływaną w jej tytule kategorią mieszczaństwa, uznawaną przezeń — nie bez słuszności — za kwintesencję dziewiętnastowieczności. Jest to najkrótsza, a jednocześnie najmniej spójna koncepcyjnie partia monografii. Biorąc pod uwagę jej tytuł, należałoby oczekiwać uzupełnienia analitycznych rozważań ujęciem syntetycznym (taką rolę odgrywa na przykład w części pierwszej kończący ją szkic poświęcony „długiemu trwaniu” XIX wieku w najnowszej fantastyce). Tymczasem czytelnik otrzymuje cztery migawki z owych „światów” i zostaje zmuszony do samodzielnej rekonstrukcji (względnej) całości obrazu. Można oczywiście potraktować zaproponowane przez badacza rozwiązanie jako konsekwencję wstępnych założeń, wyłożonych *expressis verbis* we *Wstępie* (s. 17). Równie uprawniona jest jednak lektura owej partii rozprawy z perspektywy poszukiwania odpowiedzi na pytanie: „co pozostało z XIX-wiecznego obrazu mieszczan jako kształtującej się ówczesnie klasy społecznej?”⁹. Wówczas nieobecność oddźwięków z przeszłości będzie usprawiedliwiona przeniesieniem akcentu uwagi. Tym bardziej że obrona przez Piechotę — i sygnalizowana podtytułem — konwencja tomu niezależnych od siebie, a jednocześnie nawzajem dopełniających się szkiców, zwalnia z obowiązku syntezy; zwłaszcza że autor zachęca do lekturowego anarchizmu, proponując dowolną kolejność czytania (s. 17)¹⁰.

Postrealizm jako klucz interpretacyjny zdaje się szczególnie atrakcyjny — a jednocześnie nośny problemowo — w odniesieniu do tych utworów, w których realizm jest unieważniany w różnoraki sposób. W utworach omawianych w czę-

Czasopismo Socjologiczne” 2015, nr 10, s. 161). Owo „załamanie” reguły odnosi się — co podkreślają Mirosława Marody i Anna Giza-Poleszczuk — do okresu w historii ludzkości, w którym pojawia się nadmiar scenariuszy wydarzeń (zob. M. Marody, A. Giza-Poleszczuk, *Przemiany więzi społecznych. Zarys teorii zmiany społecznej*, Warszawa 2004, s. 19). W zaproponowanym tu ujęciu alkoholizm staje się przejawem, a nie źródłem anomii.

⁹ Można zresztą znaleźć „powinowactwa z wyboru” między sytuacją społeczno-kulturową mieszczan dziewiętnastowiecznych, stających w obliczu ekspansywnej industrializacji i urbanizacji (oba zjawiska spowodowała tak zwana druga rewolucja przemysłowa), a przemianami, które stały się udziałem społeczeństwa ponowoczesnego (zob. P. Kubicki, *Wynajdywanie miejscowości. Polska kwestia miejska z perspektywy długiego trwania*, Kraków 2016, s. 239–252; K. Janas, *Miejscowość jako styl życia, czyli gdzie się podzieli nowi mieszczaństwo?*, „Przegląd Socjologiczny” 2020, nr 2, s. 73–94). W odniesieniu do obu formacji można mówić — za Katarzyną Szalewską — o mieście jako *milieu* ludzkiego życia, o XIX wieku zaś jako o laboratorium miejscowości (zob. K. Szalewska, *Wprowadzenie*, [do:] K. Szalewska, *Urbanalia — miasto i jego teksty. Humanistyczne studia miejskie*, Gdańsk 2017, s. 5–6).

¹⁰ Jest to gest dość odważny, biorąc pod uwagę, że badacz niejako narzucił swoją koncepcję, grupując poszczególne artykuły i przypisując je do konkretnych działów problemowo-tematycznych. Takie rozwiązanie można zatem odczytywać jako próbę wycofania się z własnej propozycji układu treści. Jednocześnie obdarzenie czytelnika swobodą współtworzenia sensów, poprzez niekonieczność respektowania narzuconej decyzją autorską kolejności czytania, świadczy o dużym zaufaniu Piechoty do odbiorcy. Ten ostatni bowiem stawiany jest w roli współautora książki.

ści *Na obrzeżach realizmu* owo „znoszenie” ograniczeń polega na wprowadzeniu fantastycznego/fantastycznonaukowego entourage’u. Wówczas możliwe jest — zgodnie z rozpoznaniem Kacpra Bartczaka — traktowanie wyboru konwencji fantastycznonaukowej do kreślenia wizji postapokaliptycznych jako świadectwa ograniczeń poetyki realizmu¹¹. Poszukiwanie paralel w propozycjach obu badaczy pozostaje tym bardziej uprawnione, że wspólny jest im punkt wyjścia (jakkolwiek Piechota czyni to *implicite*, Bartczak zaś *explicitnie*). Staje się nim założenie istotności czytelniczego doświadczenia pozalekturowego dla kreacji świata przedstawionego. Tym samym literackie obrazy rozpadu *status quo* znanego odbiorcy z doświadczenia pozalekturowego unieważniają jakiegokolwiek związki artystycznej kreacji z rzeczywistością spoza porządku fikcji. Można by uznać tę prawidłowość za przejaw „kryzysu realizmu”, ożywającego — co akcentuje Katarzyna Bojarska — w momencie kryzysu rzeczywistości i tożsamości, myślenia i doświadczenia historycznego¹². Źródeł przywołanych tu pomysłów interpretacyjnych Piechoty i Bartczaka można upatrywać w szkicu Jerzego Jarzębskiego, poświęconym instrumentalizacji konwencji niewerystycznej¹³. Przeszkodą stają się wówczas ograniczenia języka czy też raczej — na co zwraca uwagę Elfriede Jelinek — niemożność „nazywania rzeczy po imieniu”, będąca elementem *conditio humanis*¹⁴. Być może zresztą — na co wskazują zarówno odnotowane uprzednio

¹¹ Zob. K. Bartczak, *Realizm w „Drodze” Cormaca McCarthy’ego*, [w:] K. Bartczak, *Materia i autokreacja. Dociekania w poetyce wielościowej*, Gdańsk 2019, s. 37–68. Obserwacje Bartczaka, mimo że — zgodnie z tytułową deklaracją — dotyczą określonej powieści, można uznać za eksplikację szerszych mechanizmów artystycznych i odnieść nie tylko do literatury. Ich egzemplifikację odnajdujemy na przykład w filmach *Ostatnia walka (Le Dernier combat*, reż. L. Besson, Francja 1983) oraz *Listy martwego człowieka (Pis’ma miortwego czelowieka*, reż. K. Łopuszański, ZSRR 1987). Obrazy te łączy ukazanie rzeczywistości zdegradowanej po krachu cywilizacji w taki sposób, aby niemożliwe stało się sięgnięcie przez twórców po poetykę realizmu.

¹² Zob. K. Bojarska, *Czas na realizm — (post)traumatyczny*, „Teksty Drugie” 2012, nr 4, s. 8. Ową specyfikę doświadczenia realistycznego akcentuje Elfriede Jelinek w mowie noblowskiej: „Jakże pisarz miałby znać rzeczywistość, kiedy to ona w niego uderza, porywa go i spycha — zawsze na ubocze, na aut. Stamtąd z jednej strony widzi on lepiej, z drugiej zaś sam nie może pozostać na gruncie rzeczywistości” — E. Jelinek, *Na uboczu. Mowa z okazji otrzymania Nagrody Nobla*, przeł. M. Szczepaniak, [w:] E. Jelinek, *Moja sztuka protestu*, red. A. Jezierska, M. Szczepaniak, przeł. K. Bikont [et al.], Warszawa 2012, s. 83.

¹³ Zob. J. Jarzębski, *Realizm podszyty fantastyką*, „Teksty Drugie” 2008, nr 6, s. 44–53. W wypadku zarówno twórczości omawianej przez Piechotę, jak i *Drogi McCarthy’ego*, którą Bartczak potraktował jako egzemplifikację umożliwiającą mu rozwinięcie teorii poetyki wielościowej, drugi z przejawów instrumentalizacji konwencji niewerystycznej, opisany przez Jarzębskiego — to jest poruszanie zagadnień pozostających na marginesie *imaginarium communis* — nie jest warunkiem koniecznym. Przeciwnie — w odniesieniu do omawianych przez obu badaczy problematyki tematu zagłady cywilizacji i prób jej rekonstrukcji można mówić wręcz o nadobecnności owych kwestii w kulturze popularnej. Przykładem służy „uniwersum Metro 2033”, zapoczątkowane przez Dmitrija Głuchowskiego powieścią *Metro 2033 (Mietro 2033*, 2005; wyd. pol. 2010), które współcześnie doczekało się kontynuacji nie tylko literackich, ale i w postaci gier cyfrowych, komiksów czy gadżetów elektronicznych (na przykład tapet pulpitu).

¹⁴ Zob. E. Jelinek, *Na uboczu...*, s. 86.

rozpoznania Jarzębskiego, jak i teorie autorów zebranych w tomie pod znaczącym tytułem *Fantastyka a realizm* — paradoksalnie to właśnie fantastyka ma szansę zdominować myślenie o realizmie¹⁵. Znacząca dla takiego odczytania obecności tradycji realizmu we współczesnej literaturze — przy jednoczesnej (nad)obecności w niej różnorodnie motywowanej fantastyki — zdaje się przy tym opinia kończąca wywody badacza: „Moim zdaniem najnowszą powieść realistyczną czeka świetlana przyszłość” (s. 296). Słowa te, pełne — uzasadnionego w świetle rozpoznania badacza — optymizmu, pozwalają zarazem żywić nadzieję na zachowanie ciągłości artystycznych sposobów opisu rzeczywistości pozatekstowej.

Bibliografia

Teksty

Głuchowski D., *Metro 2033*, przeł. P. Podmiotko, Insignis, Kraków 2010.

Piechota D., *Eksperymenty postrealistów. Szkice o najnowszej literaturze polskiej*, Wydawnictwo Episteme, Białystok 2022.

Opracowania

Bartczak K., *Realizm w „Drodze” Cormaca McCarthy’ego*, [w:] K. Bartczak, *Materia i autokreacja. Dociekania w poetyce wielościowej*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2019, s. 37–68.

Bilczewski T., *Nowa komparatystyka: lektura i komunikacja*, [w:] *Polonistyka bez granic*, red. R. Nycz, W. Miodunka, T. Kunz, t. 1. *Wiedza o literaturze i kulturze*, Universitas, Kraków 2010, s. 477–487.

Bojarska K., *Czas na realizm — (post)traumatyczny*, „Teksty Drugie” 2012, nr 4, s. 8–14.

Brodzka A., *O pojęciu realizmu w powieści XIX i XX wieku*, „Pamiętnik Literacki” 1964, z. 2, s. 357–383.

Galas B., *Spoleczne zagrożenia podmiotowości w warunkach zmian*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne” 2015, nr 10, s. 154–166.

Gemra A., *Literatura popularna — literatura gatunków?*, [w:] *Retoryka i badania literackie: rekoniansans*, red. J.Z. Lichański, Wydawnictwo DiG, Warszawa 1998, s. 55–74.

Janas K., *Miejskość jako styl życia, czyli gdzie się podzieli nowi mieszcianie?*, „Przegląd Socjologiczny” 2020, nr 2, s. 73–94.

¹⁵ We wprowadzeniu do tomu czytamy: „Literatura fantastyczna, bez względu na to, czy jej akcja osadzona jest w pseudośredniowiecznym wymyślnym świecie, czy też w odległej zaawansowanej technologicznie przyszłości, charakteryzuje się dużym potencjałem podejmowania tematów istotnych dla czasów współczesnych i kreowania alternatyw zastanej rzeczywistości. [...] W związku z tym utwory fantastyczne mogą być postrzegane jako swoista forma konstatacji rzeczywistości empirycznej i próba stworzenia jej alternatywy czasem w formie wyidealizowanej i nostalgicznej wizji przeszłości, kiedy indziej poprzez stworzenie obrazu dystopijnej czy postapokaliptycznej przyszłości” — Redakcja, *Wstęp*, [do:] *Fantastyka a realizm*, red. W. Biegluk-Leś, S. Borowska-Szerszuk, E. Feldman-Kołodziejuk, Białystok 2019, s. 8.

- Janicka A., *Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności: pozytywizm i „obrzeża”*, Wydawnictwo Alter Studio, Białystok 2015.
- Jarzębski J., *Realizm podszyty fantastyką*, „Teksty Drugie” 2008, nr 6, s. 44–53.
- Jelinek E., *Na uboczu. Mowa z okazji otrzymania Nagrody Nobla*, przeł. M. Szczepaniak, [w:] E. Jelinek, *Moja sztuka protestu*, red. A. Jezierska, M. Szczepaniak, przeł. K. Bikont [et al.], WAB, Warszawa 2012, s. 82–97.
- Kubicki P., *Wynajdywanie miejskości. Polska kwestia miejska z perspektywy długiego trwania*, NOMOS, Kraków 2016.
- Marody M., Giza-Poleszczuk A., *Przemiany więzi społecznych. Zarys teorii zmiany społecznej*, Scholar, Warszawa 2004.
- Redakcja, *Wstęp*, [do:] *Fantastyka a realizm*, red. W. Biegluk-Leś, S. Borowska-Szerszuk, E. Feldman-Kołodziejuk, Temida 2, Białystok 2019, s. 7–11.
- Sobieraj T., *Kulturowy model dziewiętnastowieczności*, „Wiek XIX” 2008, nr 1, s. 19–37.
- Szalewska K., *Wprowadzenie*, [do:] K. Szalewska, *Urbanalia — miasto i jego teksty. Humanistyczne studia miejskie*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2017, s. 5–11.

Źródła internetowe

- Dominas K., *Tekst i jego dodatki, dodatki i tekst — od supersystemu rozrywkowego do uniwersum kulturowego*, „Forum Poetyki” 2016, nr 6, s. 24–33, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/fp/article/view/26747/24445>.

Filmografia

- Listy martwego człowieka (Письма мёртвого человека)*, reż. K. Łopuszański, ZSRR 1987.
- Ostatnia walka (Le Dernier combat)*, reż. L. Besson, Francja 1983.